

UOT 94 (479.24)

*Elçin Teymur oğlu Qarayev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
E-mail: elchin_garayev@mail.ru*

XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN QUBERNİYASINDA KƏNDLİ-MÜLKƏDAR QARŞIDURMASI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: İrəvan, quberniya, sahibkar, kəndli, şikayət, narazılıq, mübahisə, mübarizə

Ключевые слова: Иреван, губерния, землевладелец, крестьянин, жалоба, недовольств, конфликт, борьба;

Key words: Irevan, province, landowner, peasant, complaint, discontent, conflict, struggles

Rusiya Azərbaycanı, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etdikdən sonra kəndli-mülkədar qarşidurmasını həll etmək üçün bir neçə islahat keçirmək məcburiyyətində qalmışdı (1, s.200-204; 2, s.80-83; 3, s.401-423; 4, s.630-646; 5, s.114-115). Lakin bu islahatlar istənilən nəticəni verməmiş, kəndlilərin böyük əksəriyyəti aztorpaqlılıqdan və torpaqsızlıqdan əziyyət çəkmiş, istər xəzinəyə, istərsə də bəylərə ağır vergi ödəmişdilər. Bundan əlavə, mülkədar-bəylərin əlində torpaqların çox hissəsi olmasına baxmayaraq, onlar kəndlilərə məxsus torpaqları da mənimsəyirdilər. Ayrı-ayrı kəndlər arasında da torpaq sahələri uğrunda mübarizə davam etmişdi. Kəndlilər buna qarşı müqavimət göstərir və tez-tez dövlər orqanlarına şikayətlər edirdilər. Arxiv materiallarında bu haqqda kifayət qədər məlumatlar vardır.

XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının bütün qəzalarında torpaq və vergi üstündə kəndli-mülkədar qarşidurması davam etmişdir. Məsələn, Yenibəyazid qəzasının Qızılbulaq kəndinin sakinləri ilə mülkədarlar arasında torpaq və öriş sahələri üstündə qarşidurma böyük əks-səda doğurmuşdu. 1900-cü il martın 2-də Qızılbulaq kənd sakinlərinin vəkil edilmiş nümayəndələrinin İrəvan quberniyası Dövlət Əmlak idarəsinə ünvanladığıları məktubda bildirmişdilər ki, 1886-cı il siyahıyaalınmaya görə, Qızılbulaq kəndi 61 evdən ibarət olmuş, əsrin əvvəllərində isə bu evlərin sayı 146-ya çatmışdır. Ona görə də kənd sakinləri aztorpaqlılıqdan əziyyət çəkdiklərini, bunun səbəbinin kəndin mülkədarları Şıxəli bəy Mustafağa oğlunda və onun oğlu Böyükağa Şıxəli oğlunda gördüklərini bildirmişdilər. Onların yazdığına görə, dövlətin göstərişi ilə vaxtilə mülkədarlara kənd torpaqlarından 500 desyatın münbit torpaq ayırmışdı. Lakin mülkədarlar bununla kifayətlənməyərək kənd sakinlərinin istifadəsində olan torpaqları da mənimsəməyə başlamışdılar. Onlar ən münbit yerləri mənimsəyə-

rək sadə kənd camaatını gələn gəlirdən məhrum etmişdilər. Bundan əlavə, mülkədarların özlərinin öyrüş sahələri olsa da, onlar kəndlilərin istifadəsində olan, 1912 desyatın sahəyə malik “Göydağ” və “Təpədağ” adlanan öyrüş yerlərindən də istifadə edirdilər. Kəndlilər isə bu öyrüş yürlərinə görə xəzinəyə hər il 328 rubl 94 qəpik vergi ödəyirdilər, Bu azmış kimi mülkədarlar özbaşnalıq edərək həmin öyrüş yerlərini Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir və Şuşa qəzalarından gəlmiş adamlara icarəyə verirdilər. Əkin sahələrin suvarılması məsələsində də narazılıq yaranmışdı. Mülkədarlar tez-tez arxları kəsərək öz sahələrini suvarır, bunun üçün 3000 rubl artıq xərcləmişdilər. Kəndlilərin əkin sahələri isə susuzluqdan məhv olurdu. Kəndlilər mülkədarların özbaşnalığına son qoyulmasını, zəbt edilmiş torpaqların geri qaytarılmasını, kəndə yerölçənin göndərilməsini Əmlak İdarəsindən xahiş etmişdilər (6, s.382-384).

İrəvan quberniyası Dövlət Əmlak İdarəsinin 1900-cü il iyunun 6-da Yenibəyazid qəza rəisinə göndərdiyi məktubda bildirilmişdi ki, mülkədarların öyrüş yerlərinə iddiası əsassız sayılsın, bu yerlər kənd cəmiyyətinin pay torpağı kimi camaatın istifadəsində qalsın. Lakin bu göstərişdə zəbt olunmuş pay torpaqlarından bəhs edilmirdi (6, s.385).

İrəvan qəzasının Pnut-Qaratorpaq kəndində sakinlərlə mülkədarlar arasında vergi üstündə dava bir neçə il davam etmişdi. Kənd camaatının 1900-cü il iyunun 10-da barışdırıcı münsifün ünvanlıqları məktubda yazırdılar ki, onlar yığılan məhsulun $\frac{4}{30}$ hissəsini mülkədarlara vergi ödəyirdilər. Pnut-Qaratorpaq kəndi dağlıq zonada yerləşdiyindən burada məhsul zəif olurdu. Ona görə də, kənd sakinləri barışdırıcı münsifdən yeni torpaqölçən göndərilməsini, mülkədarlara məxsus torpaqların bölünərək $\frac{4}{30}$ hissəsini onlara verilməsini xahiş edirdilər. Lakin mülkədarlar buna etiraz etdiklərinə görə barışdırıcı münsif kəndlilərin bu xahişini rədd etmişdi (6, s.386-387).

İrəvan qəzasının Kyalalay kənd sakinləri 1901-ci il martın 10-da İrəvan quberniyası Dövlət Əmlak İdarəsinə yazdıqları məktubda qonşu xəzinə kəndi olan Hacıilyaz, mülkədar kənləri olan Xaçaparax və Hacıqışlaq kəndlərinin sakinlərinin onlara məxsus torpaqlarda mərzləmə nişanını ləğv edərək, onlara məxsus torpaqların bir hissəsini ələ keçirmələrindən şikayət edirdilər. Nəticədə bu kəndlər arasında toqquşma baş vermişdi. Məktubda Kyalalay kənd sakinləri torpaqölçən göndərilməsini, yenidən mərzləmə aparılmasını, mərzləmə nişanının bərpa edilməsini və bununla da kəndlilər arasında anlaşılmazlığın aradan götürülməsini xahiş edirdilər. Hətta kənd sakinləri yerölçənin bütün xərcini öz üzərinə götürmələrini söz verirdilər (7, s.179).

Üçmüəzzin qəzasının Ağcaqala kəndində də eyni hadisə baş vermişdi. Bu kənd sakinlərinin 1901-ci il aprelin 24-də İrəvan quberniyası Dövlət Əmlak İdarəsinə ünvanlıqları məktubda qonşu Karçaqovmaz kənd sakinlərinin onlara məxsus pay torpaqlarının bir hissəsini, kürd elatlarının isə öyrüş yeri olan Kələqul otlaqlarını zəbt etmələrindən şikayət edirdilər. Onlar pristava şikayət etmiş, əvəzində pristav onlara söyləmişdir ki, kənd sakinləri Dövlət Əmlak İdarəsinə müraciət etsin, idarə isə qəza rəisinə göstəriş versin (7, s.183).

Torpaqların zəbt edilməsi digər qəzalarda da baş verirdi. Yenibəyazid qəzasında Makaşevə məxsus Ellicə və Dəlləkli kənd sakinlərindən Molla İbrahim Kərbalayı Tağı oğlu, Allahverdi Kərbalayı Məhəmməd oğlu və Kərbalayı

Vəli Hüseyn oğlu Makaşevə məxsusu mülk və bağı əhatə edən təpəlikləri ləğv edərək onun torpaqlarını zəbt etmişdilər. O, 1901-ci il iyunun 30-da İrəvan quberniyası Dövlət Əmlakı İdarəsinə ünvanladığı məktubda yerli hakimiyyət orqanlarına bu özbaşnalığın qarşısını almaq barəsində göstəriş verilməsini xahiş etmişdi (7, s.183).

İrəvan qəzasının Bağcacaq kəndində mülkədar Sultanbəyov kəndlilərə məxsus pay torpaqlarının bir hissəsini zəbt edərək, qanunsuz bu torpaqları əkib-becərirdi. Kəndin sakinləri Vəli Salman oğlu və Əli Kərbəlayı Tağı oğlu 1901-ci il sentyabrın 13-də yazdıqları məktubda Dövlət Əmlakı İdarəsindən tezliklə yerölçən göndərilməsini xahiş edirdilər (7, s.184).

İrəvan qəzasının Buğamlu kəndində sakinlərlə mülkədar arasında vergi üstündə mübarizə kəskin xarakter almışdı. Kənd sakinlərinin 1901-ci il avqustun 28-də yazdıqları məktubda mülkədar Məhəmmədəğa Sultanovun onlardan həddən çox vergi tələb etməsi barədə şikayət edirdilər. Onlar əmlak idarəsindən kəndə yerölçən və nəzarətçi göndərilməsini xahiş edirdilər (7, s.184).

Bəzi kəndlərdə mülkədarlar vəziyyətdən sui-istifadə edərək kəndliləri məskunlaşdıqları torpaqlardan qovmağa çalışırdılar. İrəvan qəzasının Kutik kəndinin 15 ailəsinin 1904-cü il martın 30-da dövlət əmlakı idarəsinə ünvanladığı şikayət məktubunda göstərilirdi ki, biz 15 ailə 11 il bundan əvvəl general Şeremetiyevin razılığı ilə Arazdayan mülkündə məskunlaşmış, burada torpaq almış, ev tikmiş, əkinçiliklə məşğul olmuş, hətta sahibkara vaxtı-vaxtında vergi ödəmişik. Lakin indi həmin mülkün müdürü Qyabaev və dövlət əmlakı idarəsindən təyin edilmiş Əmir bəy bu ailələri sıxışdıraraq bu mülkdən köçməyə məcbur edir, hətta onlara divan tuturdular. Kənd sakinləri bu özbaşnalığın qarşısını almağı dövlət əmlakı komitəsindən xahiş edirdilər (7, s.196-197).

İrəvan qəzasının Zar kəndində də vergi üstündə mübarizə bir neçə il davam etmişdi. İrəvan qəzasının Zar kəndi həm Azərbaycan türklərinin, həm də ermənilərin birgə yaşadığı yaşayış məntəqəsidir. Bu kənd iki mülkədara-Karapet Muşeqova və Alrksandr Korqanova məxsus idi. Lakin A.Korqanov sonradan öz hüququnu İrəvan şəhər sakini Əli bəy Hacı Ələkbər oğluna vermişdi. Beləliklə bu kəndin yarısı Əli bəyə vergi verməli idi. Əli bəy Hacı Ələkbər oğlu 1907-ci il iyunun 18-də bərişdirci münşifə yazdığı məktubda göstərirdi ki, kəndin yarısını icarə götürməsinə baxmayaraq dörd kəndli ailəsi özbaşına taxılı yığaraq, ona çatacaq vergidən məhrum etmişdilər. İcradər onun və sərkərlərinin razılığı olmadan xırmandan ona çatacaq vergini ödəmədən kəndlilərin özbaşına məhsulu yığmamaları haqqında əmr verilməsini bərişdirci münşifdən xahiş edirdi (7, s.233-234).

Lakin bu hadisə daha da dərinə gedərək böyük narazılığa səbəb olmuşdu. Əli bəyin 1907-ci il iyulun 24-də İrəvan qubernatoruna yazdığı ərizədə həyacanla bildirmişdi ki, kəndlilər nəinki ona vergi verməkdən imtina etmişdilər, eyni zamanda onu hakimiyyət orqanlarına şikayət etdiyinə görə hədələmişdilər. Onun yazdığına görə, bərişdirci münşif bu məsələni həll etmək üçün kəndin kəndxudasına kömək üçün müraciət etmişdi. Kəndə gələn kəndxuda əhalidən vergi verilməsini tələb etdikdə 7 nəfər-Kərbəlayı Molla Salman Habil oğlu, Abbas Kərbəlayı Şirin oğlu, Kərbəlayı Rəhim Kərbəlayı Ramazan oğlu,

Hüseyn karbalayı Əli oğlu, Mikayıl İsxanov, Karapet İsgəndərov və Yelizar Kostandov kəndlilər qiyam qaldırmış, digər kəndlilər də onlara qoşulmuşdular. Kəndlilər hakimiyyət orqanlarından kömək istəyəcəyi təadirdə mülkədarı hədə-ləyərək heç bir vergi verilməyəcəklərini, Rusiyada olduğu kimi mülkədarı döyüləcəklərini və onun mülkünü yandırılacaqlarını bildirmişdilər. İcarədar qubernatordan bu qiyamın qarşısını almaq, kənddə sakitlik yaradılmasını qubernatordan xahiş edirdi (7, s.234-235).

Hakimiyyət orqanlarının təzyiqini görəndə Zar kənd sakinləri mülkədarlarla olan vergi məsələsini həll etmək üçün İrəvan qəza rəisini məktub göndərmək məcburiyyətində qalmışdılar. Onların 1907-ci il avqustun 6-da qəza rəisinə ünvanladıkları məkrubda bildirirdilər ki, bizim iki mülkədara vergi verməyə gücümüz çatmır. Əli bəy bizim cəmiyyətimizin razılığı olmadan bütün sakinlərin adından 45 xalvar vergi ödənilməsini 4 nəfərlə-Kərbalayı salman Habil oğlu, Abbas Kərbalayı Şirin oğlu, Mukel İsxanov və Sarkiz Petrosovla müqavil bağlamışdır. Onlar bildirirdilər ki, hər iki mülkədara ayrı-ayrılıqda məhsuldan $\frac{4}{30}$ hissə vergi verməkdə çətinlik çəkirlər. Ona görə də bu verginin $\frac{2}{30}$ hissəsinin Əli bəy, digər $\frac{2}{30}$ hissəsinin isə Muşeqov arasında bölüşdürülməsini qəza rəisindən xahiş edirdilər (7, s.235-236).

Bütün görülən tədbirlərə baxmayaraq Zar kəndində tərəflər arasında narazılıq yatırmaq mümkün olmamışdı. Belə ki, həmin kəndin mülkədarlarının 1909-cu il martın 9-da yazdıqları ərizədə bildirirdilər ki, bəzi kənd sakinləri icazə olmadan evlərini buraxaraq xırmanda məskunlaşır, burada ev tikir və gizli surətdə məhsulu yığıb üyüdürdülər. Digər kənd sakinləri də onlardan ibrət götürüdürlər. Onlar bu hadisənin qarşısını almaqda aciz qaldıqlarını, bunun qarşısını almaqda onlara kömək göstərilməsini barışdırıcı münşifdən xahiş edirdilər (7, s.236-237).

İrəvan quberniyasının Zöhrablı kəndində bağ vergisi üzündə mübarizə böyük narazılıq yaratmışdı. Kəndin mülkədarı Həsən Cəlalov özünün və yaxınlarının adından 1909-cu il iyunun 25-də barışdırıcı münşifə yazdığı ərizədə yeni yaradılmış bağlardan sakinlərin onlara çatacaq vergini ödəmədiklərində şikayət edirdi. O, bildirirdi ki, artıq meyvə yığılmışdır. Ona görə də, bu meyvələrin pula çevilməsini və onlara çatacaq verginin pulla ödənilməsi haqqında göstəriş verilməsini barışdırıcı münşifdən xahiş edirdi (7, s.238).

Bu şikayətə baxan barışdırıcı münşif hər iki tərəfi razı salacaq qərar qəbul etmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərəfin vergi ödəmək məsələsində öz baxışı vardı. Mülkədarlar hər pudu 45 qəpik olmaqla bir somar sahədən 54 pud, kəndlilər isə 30 pud vergi ödənilməsini istəyirdilər. Lakin barışdırıcı münşif 1909-cu il noyabrın 14-də çıxardığı qərarla hər somar sahədən 40 pud vergi ödənilməsini təyin etmişdi. Qərar kəndlilərin narazılığına səbəb olmuş və onlar qərarı imzalamaqdan imtina etmişdilər (7, s.239).

İrəvan qəzasının Kitran kənd sakinləri torpaqlarının qanunsuz kənar şəxslərə icarə verilməsindən şikayət edirdilər. Belə ki, kəndin sakinlərinin 1910-cu ildə barışdırıcı münşifə ünvanladıkları məktubda bildirmişdilər ki, Kitran kəndinin mülkədaraının yetim qalmış övladlarının və mülkünün qəyyumu Bağır Hacı Ələsgər oğlu iki il kəndin torpaqlarını hər il 500 rubl vergi verməklə icarəyə götürdükdən sonra onu kənar şəxsə icarəyə vermişdi. Yeni icradər kəndli-

ləri sıxışdıraraq onlardan vergi tələb edirdi. Lakin kəndlilər bununla razılaşıb, yəni torpaqların onların özünə icarə verilməsinə və əvəzində 50 rubl artıq vergi ödəməklə illik vergini 550 rubla çatdırmağa hazır olduqlarını bildirdilər (7, s.241-242).

Yeni icarədar idə kəndlilərin ona çatacaq verginin ödəməməsindən şikayət edirdi. Onun 1910-cu il iyunun 4-də barışdırıcı münşifə yazdığı məktubda Kitran kəndini 1910-cu ildə icarəyə götürdüyünü və sakinlərin ona vergi ödəməməsindən şikayət edirdi (7, s.242).

Yenibəyazid qəzasının Zod kəndində sakinlərlə mülkədarlar arasında öyrüş yeri üstündə mübarizə bir neçə il davam etmiş, bu məsələni həll etmək üçün qubernator başda olmaqla səlahiyyətli dövlət orqanları qarışmalı olmurdu. 1910-cu il mayın 7-də İrəvan qubernatorunun əkinçilik və dövlət əmlak idarəsinin rəisinə göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki, Zod sakinlərinin şikayətinə görə xəzinəyə məxsus "Səngər-Qatar-Qaya" öyrüş yeri üstündə kəndin mülkədarları Kəsəmənliyə ilə onlar arasında mübarizə başlamışdı. Qubernator bu məsələnin yoxlanılmasını idarədən xahiş etmişdi (7, s.242-243).

İrəvan quberniyası əkinçilik və dövlət əmlak idarəsinin II dərəcəli rayon xəzinə torpaqları və töycü sahəsinin nəzarətçisinin 1910-cu il iyulun 3-də yazdığı raportdan bəlli olur ki, "Səngər-Qatar-Qaya" öyrüş sahəsi 3662 desyatindən ibarətdir. Həmin öyrüş sahəsi kəndlilərin istifadəsində idi. Onlar bu öyrüş sahəsinin yarısını əkimiş, yarısını isə ot tədarükü üçün istifadə edirdilər. Ağaların bildirdiklərinə görə 1909-cu ildə kəndlilər ot biçinindən 2000 araba ot satmışdılar. Lakin kəndlilər bu öyrüş yerinin onlara məxsus olmasını əsas gətirərək ağaların mal-qarasını bura buraxmaq fikrində deyildilər. Hətta mülkədarlar öz mal-qarasını bu öyrüş yerinə buraxmaq istədikdə sakinlərlə onların çobanları arasında atışma olmuşdu. Yoxlama nəticəsində məlum olmuşdur ki, 1910-cu il üçün İrəvan quberniyasının yaddaş kitabında Zod kəndinin mal-qarasının ümumi sayı 3040 baş olduğu göstərilmişdi. Lakin II İrəvan rayon dəftərxanasının apardığı arayışa əsasən Zod mülkədarlarının 1500 baş, kəndlilərin isə 6000 baş mal-qarası olmuşdu (7, s.243-244).

Mülkədarların vəzifələrindən sui-istifadə etmələrinə baxmayaraq kəndlilər də özlərini müdafiə etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Belə ki, Zod kəndlilərinin 1910-cu il iyulun 28-də İrəvan quberniyasının dövlət əmlak idarəsinə yazdıqları məktubda "Səngər-Qatar-Qaya" öyrüş sahəsinin 50 il ərzində onların istifadəsində olduğunu, hər il bu öyrüş yerindən 367 rubl 44 qəpik vergi verdiklərini, mülkədar Kəsəmənliyənin isə özlərinin geniş "Karvansaray Dərəsi" adlı öyrüş sahəsinə malik olmalarını bildirmişdilər. Zod sakinləri daha sonra yazırdılar ki, Kəsəmənliyə bu öyrüş yerlərinin yarısını böyük pula sataraq ondan küllü miqdarda gəlir götürür, 3000 evdən ibarət kəndin sakinlərinə isə "Səngər-Qaya-Dərəsi" öyrüş yeri həm qışlaq, həm də yaylaq kimi zorla çatırdı (7, s.244-245).

Hətta bu narazılıq Qafqaz canişinliyinə də çatmışdı. Məhz canişinin razılığı ilə "Səngər-Qatar-Qaya" öyrüş sahəsi tərəflər arasında bölünmüşdü. Hər iki tərəfin şikayətinə baxan İrəvan quberniyası əkinçilik və dövlət əmlak idarəsinin rəisinin 1914-cü il martın 10-da Yenibəyazid qəza rəisinə göndərdiyi məktubda qeyd edilən öyrüş sahəsinə belə bölmüşdü: mülkədar Kəsəmənliyəyə hər il 747 rubl vergi ödəməklə 830 desyatın yaralı, 36 desyatın yararsız, kəndlilərə isə

2008 rubl 80 qəpik vergi müqabilində 2232 desyatin yararlı, 57 desyatin isə yararsız (7, s.245-247).

İrəvan quberniyasında ayrı-ayrı kəndlərdə kəndlilərin mülkədarlara qarşı açıq üsyanları da baş verirdi. İrəvan quberniya jandarm idarəsinin rəisinin köməkçisinin 1910-cu il iyulun 12-də verdiyi gizli casus məlumatına görə Üçmüəzin qəzasının Əxis, Əkərək, Nazirvan və Talın kəndləri mülkədarların torpaqlarını əllərindən almaq üçün inqilabi mübarizəyə başlamışdılar. Hətta bu gizli məlumatda kəndli hərəkatına başçılıq edən şəxslərin adları belə çəkilmişdi. Əxis kəndində hərəkatın başçıları Sadıq Əli oğlu, Məşədi Məhəmmədqulu oğlu, Əkərək kəndində Ələşrəf Cəfər oğlu, Paşa Budaq oğlu, Nazirvan kəndində Kərbalayı Məhəmməd Məşədi İmanqulu oğlu, Məşədi Məhəmməd Məmiş oğlu, Məşədi Azii Ərəb oğlu, Molla Abdulla Allahqulu oğlu, Talın kəndində isə İbrahim Paşa Talınlı idi. Bu casus məlumatında göstərilirdi ki, Əxis kəndində kəndlilər and içmişdilər ki, mülkədar İsgəndər bəy Sultanovu öldürsünlər, onun mülkünü və torpaqlarını ələ keçirsinlər, Nəzirvan kəndində mülkədar torpaqlarını ələ keçirmək üstündə kəndlilərlə mülkədarlar arasında atışma baş vermişdi, Əkərək kəndinin kəndxudasının köməkçisi Əliəşrəf Cəfərov kəndliləri mülkədarlara qarşı silahlı müqavimət göstərmək üçün təbliğat aparır, hətta kəndin vergi yığanı İsmayıl Abbas oğlu, həmçinin kənd sakini Hüseyn Əli oğlu da bu təbliğata qoşulmuşdular. Əxis kəndində də Molla Canqulun başçılığı ilə kənd sakinləri Məşədi Məhəmməd qulu oğlu, Sadıq Qara oğlu və Kərbalayı Cabbar oğlu mülkədarlara qarşı kəndliləri inqilabi hərəka çağırırdılar (7, s.247-248).

Bəzi kəndlərdə kəndlilər torpaqlarının azlığından əziyyət çəkdiklərini, onlara əlavə torpaq bölünməsi haqqında hakimiyyət orqanlarına şikayət edirdilər. Yenibəyazid qəzasının Ağzibar kəndinin sakinlərinin İrəvan quberniyası torpaq və dövlət əmlakı idarəsinə 1910-cu il iyulun 21-də göndərdikləri məktubda aztorpaqsızlıqdan əziyyət çəkmələri haqqında şikayət edir, onların mülkələrinə yaxın yerləşən “Qırmızı dağ” və “Boyaqçı” torpaq sahəsindən istifadə etməyə icazə verilməsini xahiş edirdilər. Kəndlilər bildirirdilər ki, bu torpaq sahələrindən istifadə etməsələr də bir neçə ildir bu yerlərə görə vergi verirlər. Onlar torpaqsızlıqdan şikayət edir, bunun səbəbini quberniyaya ezam edilmiş yerölçən Q.Nekrasovda görürdülər. Kənd sakinlərin idarədən yeni yerölçən göndərilməsini, adı çəkilən torpaqların onlar arasında bölüşdürülməsini xahiş edirdilər (7, s.248-249).

Eyni vəziyyət Yenibəyazid qəzasının Paşakənd kəndində də yaranmışdı. Bu kəndin sakinlərinin 1914-cü il martın 25-də İrəvan quberniyası torpaq və dövlət əmlakı idarəsinə yazdıqları məktubda bildirmişdilər ki, onların kəndinin yaxınlığında xəzinəyə məxsus “Paşakənd çəmənliyi” dalanan töycü sahəsi yerləşir. Bu torpaq sahəsi vaxtilə torpaq komissiyası tərəfindən bizim pay torpaqlarına əlavə edilmişdi. Lakin keçən il Karvansaray sakini İsabəy Xaçaturov bu sahəni icarəyə götürərək bizim burda əkin əkməyimizə əngəl törədir. Bu azmış kimi o, bizdən 200 rubl artıq vergi tələb edir. Kəndlilər xahiş edirdi ki, onun icarə müqaviləsi ləğv edilsin, bu torpaq sahəsi onlara verilsin (7, s.250-251).

İrəvan qəzasının Axundbuzovand kəndliləri də aztorpaqsızlıqdan əziyyət çəkirdilər. Bu kənd sakinlərinin İrəvan quberniyası torpaq və dövlət əmlakı idarəsinə 1911-ci il martın 21-də ünvanladıkları məktubda bildirmişdilər ki,

onların kəndi 45 ev və 250 nəfərdən, münbit torpaqları isə cəmi 27 xalvardan ibarətdir. Onların payına düşən torpaq az olduğundan sakinlər kasıbçılıq həddinə çatmışdılar. Daha sonra məktubda göstərilirdi ki, kəndin yanında “Çatma” adlı torpaq sahəsi yerləşir. Bu sahədə su olmasa da kənd sakinləri onu illik 480 rubl 40 qəpiyə icarəyə götürmüşdülər. Lakin qonşu “Çatma” kəndinin sakinləri Məşədi Məhəmməd Həsən oğlu və İsabəy Şirəlibəy oğlu, qonşu “Ağdamlar” mülkünün sahibi də “Çatma” torpaq sahəsinin böyük hissəsini ələ keçirmişdilər. Ona görə də kənd sakinləri götürdükləri icarə torpaqlarında istifadə edə bilmirdilər. Ona görə də sakinlər idarədən onlara məxsus torpaqların dəqiq sərhədlərinin təyin edilməsini xahiş edirdilər (7, s.251-252).

Qubernator kəndlilərlə mülkədarlar arasında vergi məsələsini həll etmək, narazılığın qarşısını almaq üçün barışdırıcı münşifə göstəriş vermişdi. İrəvan qubernatorunun 1911-ci il iyulun 11-də barışdırıcı münşifə ünvanladığı məktubda yazırdı ki, sakinlər məhsulu yığıb mülkədarlara vergi verərkən narazılığın qarşısını almaq üçün yerlərdə olmalı, hər iki tərəfin razılığını həll etməlidir. Qubernator bu məsələdə şəxsən barışdırıcı münşifin cavabdeh olduğunu bildirmişdi (7, s.252-253).

Verginin ağırlığından bəzi kəndlər hətta hakimiyyət nümayəndələrinə hücumlar edirdilər. Belə ki, Üçmüəzzin kilsəsinin sinodunun üzvü, Bicni kilsə məşəsinin müdirinin 1911-ci il iyulun 13-də İrəvan qubernatoruna yazdığı məktubda Bicni kənd əhalisinin kilsəyə vergi verməməsindən şikayət edirdi (7, s.253).

Məktubu alan qubernator bu məsələni həll etmək üçün barışdırıcı münşifə göstəriş vermişdi. Lakin kənd sakinləri nəinki vergi verməkdən imtina etmiş, hətta barışdırıcı münşifin adamlarına hücum çəkmişdilər. Barışdırıcı münşifin 1911-ci il iyulun 19-də İrəvan qubernatoruna yazdığı raportda yazırdı ki, o, iyulun 17-də Bicni kəndinə gələrək Arzakənd cəmiyyətinin kəndxudasını yanına çağırmış, ondan Üçmüəzzin kilsəsinin xeyrinə əhalidən ot və digər ərzaq vergisi yığmağı tələb etmişdir. Bir nəfərdən bu vergini tələb edəndə kənd sakinlərindən əlli nəfər hücum çəkərək barışdırıcı münşiflə gəlmiş tərçüməçini, üç nəfər mühafizəçini, Arzakənd cəmiyyətinin kəndxudasını döyərək həmin yerdən qovmuşdular. Barışdırıcı münşif şikayət edirdi ki, kənd sakinləri dağıldığından o, qanuni akt tərtib edə bilməmişdi. Hətta barışdırıcı münşif Üçmüəzzin kilsəsinə vergi verməyə müqavimət göstərən kənd sakinlərindən ən fəallarının adını da yazmışdı. Həmin adlar içərisində azərbaycanlılarla bərabər ermənilər də olmuşdu (7, s.254-255). Bu hadisə böyük səs-küyə səbəb olmuşdu. Bicni əhalisi öz hərəkətlərini izah etmək üçün 1912-ci il fevralın 21-də İrəvan qubernatoruna yazdıqları məktubda bildirmişdilər ki, 5 idir ki, Bicni kənd cəmiyyətinin Üçmüəzzin kilsəsinə çatacaq 120 stil (1 stil 800 qram) verginin icarəsi onlara məxsusdur. Hətta 1906-cı ildə onlar kilsəyə 1400 rubl icarə rulu vermişdilər. Ona görə də kilsənin heç bir səbəbi yoxdur ki, bizədən incik qalsın. İcarə vaxtı qurtardığına görə kənd icmasının qərarına əsasən Üçmüəzzin kilsəsinin araənda hüququ kənd sakinlərinə keçmişdir. Bicni sakinləri xahiş edirdi ki, kilsənin keçmişdən yığıdığı vergi hüququ kənd cəmiyyətinin ixtiyarına keçsin (7, s.255-256).

Üçmüəzzin sinodu kəndlilərin bu tələbi ilə razılaşmayaraq, 1912-ci il aprelin 13-də İrəvan qubernatoruna yazdığı məktubda bildirmişdi ki, müaviləyə əsa-

sən 1907-1911-ci illərdə kilsənin bu kənddən aldığı icarə haqqı düzgün deyildir. Kənd cəmiyyəti vaxtlı-vaxtında bu icarə haqqını ödəməmişdir. Ona görə dəkiləsinodu icarə haqqının kənd sakinləri tərəfindən yığılmasına etiraz etmişdir. Sinod qərara almışdır ki, 1911-ci il yanvarın 1-dən 1915-ci il yanvarın birinə qədər icarə haqqının yığılması iki nəfərə-Yenibəyazid şəhər sakini Karapet karapetyana və Bicni kənd sakini Aleksandr Mitoyansuya tapşırılsın (7, s.256-257).

Üşmüzzin qəzasının Şəfiabad (başqa cür Aşağı Karxun) kəndinin sakinləri aztorpaqsızlıqdan əziyyət çəkirdilər. Belə hallara quberniyanın əksər yerlərində rast gəlmək mümkündür. Şəfiabad kəndinin kasıb sakinlərinin İrəvan qubernatoruna 1911-ci il dekabrın 8-də ünvanladıkları məktubda torpaqsızlıqdan əziyyət çəkdiklərini bildirmişdilər. Onlar bunun səbəbini 18 il ərzində heç bir torpaq bölgüsünün keçirilməməsində, torpaqların sərhəddinin olmamasında və varlı təbəqənin torpaqları özbaşına zəbt etməsində görürdülər. Kəndlilər qeyd edirdilər ki, 3-4 adamdan ibarət ailə 10-12 adamın, 8-10 adamdan ibarət ailə isə 2-3 adamın malik olduğu torpağa sahibdir. Şəfiabad kəndinin kasıb kəndliləri qubernatordan tezliklə bu uyğunsuzluğu aradan götürülməsini, onlara da əlavə torpaqlar verilməsini xahiş edirdilər (7, s.257).

Şikayətlərinin baxılmadığını görən kənd sakinləri yenidən qubernatora şikayət ərizəsi yazmağa məcbur oldular. İrəvan qubernatoruna 1911-ci il dekabrın 30-da yazılan bu şikayət ərizəsindən məlum olur ki, Şəfiabad kəndinin münbit torpaqlarının bir hissəsi İrəvan quberniyasından çəkilən dəmiryolunun ərazisinə düşmüşdür. Onlar xahiş edirdilər ki, torpaqsızlığı aradan qaldırmaq üçün hökumət kəndə məxsus icma torpaqlarının sərhəddində yerləşən ümumi icma torpaqlarından onlara da torpaq verilsinlər (7, s.258).

Beləliklə, çar icra orqanlarının gördükləri tədbirə baxmayaraq, İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı kəndlərində torpaq üstündə kəndli-mülkədar qarşıdurması davam etmiş, görülən tədbirlər narazılıqları daha da artırmışdır. Çünki çar icra orqanları əsasən mülkədarların xeyrinə qərar çıxarırdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. АКАК: т. 12., Тифлис, 1904, стр. 200-204.
2. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края: т.1., Тифлис, 1887.-с.1-280-283.
3. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. 2. М-Л., 1936, с. 401-423.
4. Польное собрание законов Российской империи. т.XLV, СПб, 1870, səh.630-646.
5. Польное собрание законов Российской империи. т.LII, ot del 2, 1877, səh.114-115).
6. Крестьянское движение в Армении в XIX веке. // Составил В.Рштуни, при участии К.Степаняна. Ереван, 1948.
7. Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века. // Составил В.Рштуни, при участии К.Степаняна. Ереван, 1951.

Эльчин Теймур оглы Гараяев

**ИЗ ИСТОРИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ КРЕСТЬЯН И
ЗЕМЛЕВЛАДЕЛЬЦЕВ В ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ
В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена сопротивлению крестьян и землевладельцев в Иреванской губернии в начале XX века. Из архивных источников известно, что распри из-за земельных наделов, налогообложения и обязательств между крестьянами и землевладельцами были распространены во всех губерниях. Иногда эти споры являлись причиной крупных столкновений. В направлении обстановки не малую роль играли органы власти. Несмотря на отправленные им жалобные письма, органы власти выносили решения в пользу землевладельцев и считали жалобы крестьян необоснованным.

Elchin Teymur oglu Garayev

**FROM THE HISTORY OF PEASANT-LANDLORD
CONFRONTATION IN IRAVAN GUBERNIA AT THE
BEGINNING 20 CENTURY**

SUMMARY

The article deals with the peasant-landlord confrontation in Iravan gubernia (government) at the beginning of the 20th century. The archive materials show that disputes between the peasants and landlords on the land, on fulfillment of tax and duties had got a large-scale in all the uyezds of the gubernia. Sometimes these disputes caused open conflicts. The government bodies were also guilty in the intensification of situation. Despite the complaint letters addressed to them, they pronounced judgement in landlords' favour, and considered the peasants' complaints groundless.